

**RECEPTAREA LUI IOAN HRISOSTOMUL ÎN OMILIA DIN
DUMINICA FLORIILOR, DIN CAZANIA I CORESIANĂ (1567), PRIN
INTERMEDIUL COMENTARIULUI LA MATEI (1544) AL LUI
WOLFGANG MUSCULUS***

EMANUEL CONȚAC
Institutul Teologic Penticostal, București

**The Reception of John Chrysostom in the Palm Sunday Homily from Coresi's *First Postil*
(1567), through Wolfgang Musculus' *Commentary on Matthew* (1544)**

ABSTRACT

John Chrysostom is cited in five of the 66 homilies included in *Tâlcul evangheliilor* ("The Meaning of the Gospels"), Coresi's first Postil, published in 1567. His quotations range from extensive excerpts (as in Homily 14) to brief mentions without precise references (e.g., Homilies 21, 44). A notable instance is the 50th homily, where Chrysostom is cited as the source of four brief teachings based on the biblical passage describing Jesus' entry into Jerusalem (John 12:1-18). The presence of these and other patristic references in Coresi's first homiliary has puzzled scholars, who mistakenly believed that this first Romanian book of sermons was the result of a negotiation between Reformed magistrates (attempting to impose the Reformation on the Wallachian Orthodox community) and Orthodox clergymen collaborating with Coresi in translating and printing "The Meaning of the Gospels".

This paper demonstrates that the four ideas attributed to Chrysostom in the second part of Homily 50 are adaptations of observations extracted by Wolfgang Musculus from Chrysostom's Homilies on the Gospel of Matthew. Although Musculus was aware of the so-called *Opus Imperfectum*, which he references in his commentary, he primarily engages with Chrysostom's genuine homilies. Our findings suggest that we should reconsider the older views (proposed by P.P. Panaitescu, among others) that Coresi's First Postil resulted from an Orthodox-Protestant negotiation.

Cuvinte-cheie: Wolfgang Musculus, teologie reformată, Tâlcul evangheliilor, tipărituri coresiene, Evanghelia după Matei

Key words: Wolfgang Musculus, Reformed theology, Postil, Coresi prints, Gospel of Matthew

Introducere

Ioan Hrisostomul este scriitorul patristic cel mai des menționat în *Cazania I coresiană*. Autoritatea lui este invocată în cinci omilii, după cum urmează: Omilia 14 (*Nedělě Evglie Mth.*, glava 28 = Mat. 8:28-9:1); Omilia 21 (*Nedělě 12, Evglie Mth.*, glava 79 = Mat. 19:16-26); Omilia 44 (*Nedělě sirna*, 19, *Evglie Mth.*, glav. 17 = Duminica brânzei, Mat. 6:14-21); Omilia 50 (*Nedělě 6, Cvětonosna, Evglie İo*, glav. 41 = Duminica a șasea, a Floriilor, In. 12:1-18); Omilia 63 (*Na*

---

* Lucrare realizată cu sprijinul H. Henry Meeter Center for Calvin Studies.

Prăobrazenie Gñe, na liturgii, Evg. Mth, glav. 70 = La schimbarea la față a Domnului, Mat. 17:1-9). În cele mai multe cazuri, autorul *Cazaniei I* face referire la Ioan Hrisostomul pentru a da greutate suplimentară firului argumentativ pe care îl construiește. Doar într-un singur caz (Omilia 14), perspectiva predicatorului răsăritean este contestată, fiindcă autorul român are o altă viziune asupra textului biblic pe care îl comentează¹.

Omilia din Duminica Floriilor are la bază textul din Evanghelia după Ioan, glava 41 [=12:1-18]. Totalizând circa 990 de cuvinte (cu tot cu pericopa aferentă), această omilie se numără printre cele mai scurte. În secțiunea introductivă, intitulată „tâlcul evangheliei”, autorul așază în context textul biblic care precedă discursul. După identificarea principalelor secțiuni ale pericopei (scena ungerii cu mir a lui Isus și scena intrării triumfale în Ierusalim), autorul extrage trei învățături relevante pentru ascultători. În „învățătura dentâi”, cele două personaje feminine din text (Marta și Maria) sunt prezentate ca exemple de slujire care trebuie imitată, mai ales când ea presupune sacrificii: Maria, de pildă, îl unge pe Isus cu un mir foarte scump, ce s-ar fi putut vinde cu 300 de dinari (echivalentul a „treizeci de florinți, au și mai mult”, f. 202²).

Iuda, celălalt personaj din pericopă, este pomenit ca exemplu negativ. Lăcomia acestui ucenic îi prilejuiește autorului o apostrofă adresată credincioșilor din vremea sa: „Așa, fugiți și vă feriți, creștinilor – mai tare voi, preuților – să nu periți ca și Iuda. Nu trageți fără leage, preuții, nu vindeți sfinția pre bani, ca și Simon vru să facă (la *Dăanie*).” În mod evident, autorul face aluzie la episodul biblic în care Simon Magul încearcă să cumpere de la apostoli puterea de a conferi Duhul Sfânt (Fapte 8:19).

A treia învățătură ne interesează în mod special, fiindcă autorul *Cazaniei I* reflectează asupra felului în care împlinește Isus „ce-au fost pururea grăit”, anume ce „prorocii au fost prorocind”. Textele veterotestamentare invocate sunt Isaia 67 (*recte* 62²) și Zaharia 9. Potrivit autorului predicii, intrarea smerită a lui Isus în Ierusalim, călare pe asin, este sursa unor învățături importante, pe care acesta le extrage din opera lui Ioan Hrisostomul, fără însă a preciza locul din care provin ele.

¹ Vezi concluziile studiului nostru intitulat „Receptarea lui Ioan Hrisostomul în *Tâlcul evangheliilor* (Omilia a 14-a) prin intermediul *Comentariului la Matei* al lui Wolfgang Musculus (1544)”, în curs de publicare în *Limba română*, vol. 73, 2024.

² Referința biblică „Isaia 67”, din ediția Drimba, este incorectă, întrucât cartea profetului Isaia are doar 66 de capitole. Autorul trebuie să fi avut în vedere Isaia 62, mai precis Is. 62:11, care „comunică” la nivel verbal și ideatic cu Mat. 12:15, fiindcă ambele texte fac referire la venirea lui Mesia. Secvența εἶπατε τῇ θυγατρὶ Σιών ἰδοὺ σοὶ ὁ σωτὴρ παραγίνεται (Is. 62:11) este similară secvenței μὴ φοβοῦ, θυγάτηρ Σιών· ἰδοὺ ὁ βασιλεὺς σου ἔρχεται (Mat. 12:15).

Wolfgang Musculus și Omiliile la Matei ale lui Ioan Hrisostomul

Deși autorul *Cazaniei I* nu menționează sursa ideilor pe care i le atribuie lui Ioan Hrisostomul, știm că unele referințe patristice pe care le folosește provin din *Comentariul la Matei* al lui Wolfgang Musculus. Analiza secțiunii în care teologul reformat descrie și interpretează intrarea lui Isus în Ierusalim scoate la iveală două pasaje în care se face trimitere la Ioan Hrisostomul. Le vom prezenta și comenta pe rând, pentru a vedea apoi în ce măsură se reflectă conținutul lor în Omilia 50 din TÂLCUL EV.

În volumul al treilea al comentariului său, Musculus începe analiza cap. 21 din Evanghelia după Matei, care descrie intrarea lui Isus în Ierusalim. Conform metodei pe care a aplicat-o în întreaga lucrare, autorul citează textul biblic și apoi introduce observațiile exegetice sau pastorale pe care le consideră necesare. Ajuns la versetul 21:3 („Si quis aliquis dixerit, dicite: Dominus opus iis habet, et confestim mittet eos”³), autorul introduce prima referire la Ioan Hrisostomul:

Dacă va spune cineva ceva, să spuneți: „Domnul are trebuință de ei, și îndată îi va trimite”. Așadar, nu a luat dobitoacele fără voia lor, deși era Domn peste toate. Le-a poruncit să spună: „Domnul are trebuință”, nu „Ce vă privește pe voi? Nu sunt măgarii voștri, ci ai Domnului”. A vrut să se știe temeiul trebuinței, iar măgarii să fie dezlegați și aduși prin încuviințarea stăpânilor lor. Altminteri, nu ar fi putut spune ca Moise și Samuel că nu a luat măgărușul nimănui. Nu a vrut să dea prilej pentru o pildă rea, deși este Domn peste toate și era regele poporului său. Și *Hrisostom, în al doilea comentariu* (s.n.), spune că, după intrarea Domnului în cetate, măgarii au fost trimiși la locul lor, ceea ce se poate deduce din cuvintele lui Hristos către ucenici: εὐθέως δὲ ἀποστέλλει αὐτούς, adică „îndată îi trimite pe ei” sau, mai limpede, în Marcu, „și îndată îi trimite aici”, pe care îl explică în sensul că [Isus] le-a poruncit ucenicilor să promită că asinii vor fi restituiți după întrebuințarea lor⁴.

³ „Dacă vă întreabă cineva, să spuneți: «Domnul are nevoie de ei și îi va trimite îndată».” Musculus (și alți interpreți) consideră că secvența „et confestim mittet eos” exprimă angajamentul pe care și-l ia Isus de a-i restitui posesorului cele două animale. Versiunile moderne (de ex., NT EDCR) pornesc de la premisa că respectiva secvență este un indiciu al preștiinței lui Isus. Așadar, Mântuitorul îi anunță pe ucenici că stăpânul asinului va răspunde prompt cererii.

⁴ Musculus 1544, p. 479: „Si quis aliquis dixerit, dicite: Dominus opus iis habet et confestim mittet eos. Ergo non abstulit inuitis iumenta, licet esset Dominus omnium. Iussit dicere: Dominus opus habet, non, quid ad uos? Non sunt uestri asini, sed Domini. Rationem necessitatis uoluit ostendi: deinde per eorum assensum quorum erant, absolui et adduci asinos. Alioqui non potuisset dicere cum Mose et Samuele, ne assellum quidem cuiquam abstuli. Noluit mali exempli occasionem dare, licet sit omnium Dominus, et esset rex eius populi. Et Chrysost. expositione 2. dicit asinos a Domino post ingressum urbis, ad suum locum esse remissos, id quod uidetur colligere ex uerbis Christi ad discipulos εὐθέως ἀποστέλλει αὐτὸν (Mc. 11:3) hoc est confestim aut mittit eos, uel clarius in Marco,

Musculus scoate în relief cererea politicoasă a lui Isus, precum și dorința lui de a se folosi de cei doi asini numai cu încuviințarea posesorului lor. Comentatorul reformat nu precizează din ce cărți provin cele două episoade biblice la care face aluzie („nu ar fi putut spune ca Moise și Samuel”), dar referințele marginale (Num. 16; 1Sam. 12) indică fără dubiu că autorul are în vedere Num. 16:15 și 1Sam. 12:3, versete în care cele două personaje biblice își proclamă integritatea morală.

Referirea voalată a lui Musculus la *Opus Imperfectum*

Referirea la Hrisostom este de natură să ne intrige fiindcă autorul folosește sintagma *expositione 2* („în al doilea comentariu”). Știm despre Musculus că era familiarizat cu *Omiliile la Matei* ale părintelui răsăritean, din care citează frecvent, dar ce trebuie înțeles prin „al doilea comentariu”? Răspunsul la această întrebare îl găsim în cele mai timpurii ediții tipărite cuprinzând opera teologică a lui Ioan Hrisostomul. Ediția din 1487, tipărită la Köln, conține următoarea precizare cu privire la comentariul care în epocă era atribuit predicatorului răsăritean: *Explicit opus imperfectum beati Johannis Chrysostomi episcopi Constantinopolitani*. Aceasta este ediția princeps a unei lucrări care a rămas cunoscută sub numele de *Opus Imperfectum* și despre care în prezent se știe cu certitudine că nu se numără printre scrierile autentice ale predicatorului răsăritean. Îngrijitorii ediției venețiene tipărite în 1503⁵ au republicat acest comentariu, însoțit de un prolog care are următorul titlu: *Incipit prologus Beati Ioannis Chrisostomi episcopi Constantinopolitani in secundam expositionem super euangelium Beati Matthaei*. După știința noastră, această ediție este la originea ideii că *Opus Imperfectum* este al „doilea comentariu” al lui Ioan Hrisostomul la Evanghelia după Matei.

Celelalte „opera omnia Johannis Chrysostomi” tipărite înainte de 1525 nu au reluat *Opus Imperfectum*. Lucrarea va reintra în circuitul editorial abia odată cu apariția celor șapte volume publicate de Andreas Cratander, la Basel, în 1525. Primul volum al seriei conține *Omiliile la Matei* (89 la număr), iar ultimul volum, al șaptelea, conține *Opus Imperfectum in Matthaei Euangelium, nunc multorum exemplarium diligentii collatione absolutius, continens Homilias LIII, incerto interprete*.⁶ Secvența *incerto interprete* este importantă, fiindcă în următoarele tipărituri care conțin această carte se va folosi expresia *incerto autore*, semn că

---

et continuo illum mittet huc, quae exponit hunc sensum, quod iubeat discipulos polliceri se asinos, posteaque opera eorum sit usus in eum locum remissurum.”

⁵ Ediția 1503 nu are o pagină de titlu convențională. În locul titlului găsim următorul îndemn tipărit cu litere mari: *Accipe candidissime lector opera Diui Ioannis Chrisostomi archiepiscopi constantinopolitani. Cum priuilegio*. În continuarea acestui text a fost tipărit conținutul celor două volume, pe două coloane. În cuprinsul primului volum sunt enumerate și lucrările care figurează în al doilea volum: *In secundo uolumine continent[ur] haec op[er]a: In expositione super Mattheum Homiliae 26, In expositione secunda super Mattheum Homiliae 55*.

⁶ *Opus Imperfectum* 1988, p. cccxxxix.

dubiile privitoare la paternitatea hrisostomică a lucrării începeau să devină tot mai puternice.

În prefața ultimului volum al seriei, Cratander afirma că elocința lui Hrisostom este caracterizată de „farmec, sprinteneală, claritate și belșug” (*quanta Chrysostomi in eloquio venustas, facilitas, perspicuitas et ubertas*), iar ideile sale sunt caracterizate deopotrivă de *gravitas et sublimitas*, încât rezultatul poate fi socotit pe bună dreptate „de aur” (*aureus*). Cât despre *Opus Imperfectum*, aceasta îi evoca editorului mai degrabă stilul lui Beda sau al lui Anselm decât al lui Hrisostom. Concluzia lui Cratander era că, deși lucrările tipărite în volumul final al seriei erau odrasle provenite de la părinți diferiți, ele puteau fi ținute laolaltă până la o eventuală redenumire. De altfel, Cratander conta și pe discernământul cititorului, care putea face deosebire *inter mundos et mundiores cibos*.

Textul publicat de Cratander a fost folosit și în ediția tipărită cinci ani mai târziu ca rod al colaborării dintre Hieronymus Froben și Johannes Herwagen. În primul volum al seriei, Erasmus a publicat un scurt studiu intitulat *Vita Chrysostomi* în care atrăgea atenția asupra faptului că nu toate lucrările transmise sub numele lui Ioan Hrisostomul sunt autentice: „Fiindcă la greci niciun nume nu a fost mai respectat decât cel al lui Hrisostom, este de mirare că nu au apărut mai multe cărți sub numele lui. Asupra comentariului neterminat la Matei vom da verdictul la locul potrivit, dincolo de orice controversă: lucrarea a fost scrisă de un arian, și încă unul erudit.”⁷

Într-adevăr, Erasmus și-a exprimat pe larg opinia despre *Opus Imperfectum* în volumul al treilea al lucrărilor lui Hrisostom (ed. 1530), afirmând că profilul doctrinar al lucrării trădează diferențe majore în raport cu scrierile autentice ale lui Ioan Hrisostomul. Totodată, cărturarul îl anunță pe cititor că ideile suspecte au fost adnotate, ceea ce ar trebui să ducă nu la respingerea cărții, ci la o lectură judicioasă, similară celei practicate în cazul unor autori ca Tertulian sau Origen⁸. Cercetări mai noi au confirmat profilul teologic arian al lucrării, care provine cel mai probabil din sec. al V-lea. Aflat în fruntea unei comunități care se diminuează

---

⁷ „Porro cum nullum nomen apud Graecos fuerit unquam plausibilius quam Chrysostomi, mirum est non plures libellos illius prodisse nomine. De opere in Matthaicum imperfecto, suo loco ponemus nostrum iudicium, quod extra controuersia est, Ariani cuiuspiam esse, licet eruditi”. Vezi *D. Ioannis Chrysostomi Archiepiscopi Constantinopolitani Opera, quae hactenus uersa sunt omnia* (...), Basileae, in Officina Frobeniana, Mense Augusto, Anno MDXXX. Citatul se găsește la p. 11 din lucrarea *Vita Divi Ioannis Chrysostomi* (ale cărei pagini nu sunt numerotate). Pentru o discuție privitoare la această lucrare, vezi Kennerley 2022, p. 164-165. În mod curios, autorul traduce viitorul „ponemus” („vom pune”) prin trecut („we have put our judgement”, vezi p. 176). În mod evident, Erasmus afirmă că își va exprima în detaliu părerea despre *Opus Imperfectum* în volumul al treilea al seriei *Opera Omnia*.

⁸ *Opus Imperfectum* 1530, p. 473: „Sententias improbatas aut suspectas annotauimus, non ut reiiciatur liber, sed ut tutius legatur, si legatur cum iudicio; quemadmodum legimus Tertullianum et Origenem”.

tot mai mult, pe fondul presiunii create de politicile imperiale, autorul îi încurajează pe destinatari să rămână fideli doctrinei anti-niceene.

Volumul cuprinzând predicile lui Ioan Hrisostomul la Matei poartă următorul titlu: *Tertius Tomus Operum Divi Ioannis Chrysostomi Archiepiscopi Constantinopolitani, in quo Homiliae in Matthaem et Ioannem: praeterea commentarii digni lectu in Matthaem incerto autore*, adică „Al treilea volum al operelor Sf. Ioan Hrisostomul, arhiepiscop de Constantinopol, în care sunt cuprinse Omiliile la Matei și Ioan; în plus, comentarii la Matei demne de a fi citite, scrise de un autor necunoscut”. Volumul are următoarea structură: *Omiliii la Matei* (pp. 1-472); *Comentariu cu autor necunoscut* (p. 474-752); *Omiliii la Ioan* (p. 757-1026).

După cum am văzut mai sus, Erasmus a menținut *Opus Imperfectum* în colecția de lucrări asociate cu numele lui Ioan Hrisostomul, fapt care ne ajută să înțelegem de ce inclusiv *Musculus* a apelat în comentariul său la o denumire care în 1544 nu mai era, *stricto sensu*, corectă.

Revenind la observația lui *Musculus* privind „al doilea comentariu al lui Ioan Hrisostomul”, vom face precizarea că în *Opus Imperfectum* găsim într-adevăr o remarcă privitoare la faptul că Isus a trimis înapoi asinul pe care l-a „împrumutat” pentru călătoria sa la Ierusalim:

*Confestim autem remittet eos. Animal quidem postquam ingressum est in Hierusalem Iudaeae, ad dominum suum remissum est, animalis autem prophetia in Iudaea remansit. Nam de animali illo non hoc quod uidebatur necessarium erat Christo, sed illud quod intelligebatur, id est, non caro, sed ratio: ideoque caro remissa est, ratio autem retenta est.*⁹

Și îndată îi va trimite înapoi. Într-adevăr, după ce a intrat în Ierusalimul Iudeei, animalul a fost trimis înapoi la stăpânul său, dar profeția despre animal a rămas în Iudeea. Căci Hristos nu avea nevoie, de la animal, de ceea ce era vizibil, ci de ceea ce se înțelegea; adică nu de trup, ci de semnificație (*ratio*): așadar, trupul a fost trimis înapoi, iar semnificația (*ratio*) a fost păstrată.

Deși este greu de stabilit cu precizie ce înțeles conferă autorul termenului *ratio*, din context deducem că asinului i se atribuie o semnificație care trece dincolo de sfera materială vizibilă (*caro*) și care trebuie asociată cu sfera inteligibilă, guvernată de *ratio* (în sens strict, „rațiune”). Așadar, în context *ratio* trebuie asociată cu noțiunea de semnificație sau simbolism¹⁰.

⁹ *Opus Imperfectum* 1530, *Homilia XXXVII*, p. 661.

¹⁰ În aceeași linie interpretativă se înscrie și Kantorowicz 1957, p. 85, care consideră că în context *ratio* („idee” sau „prototip”) evocă „viziunea profetică pe care o simbolizează [asinul, n.n.] și la a cărei împlinire contribuie”.

Cele patru semnificații ale intrării lui Isus în Ierusalim

În continuarea acestor idei, Musculus se întreabă „de ce a vrut Domnul să intre în cetate cu ajutorul asinilor”¹¹ și răspunde la întrebare folosind elemente preluate din Omilia 66 la Matei a lui Ioan Hrisostomul. Această secțiune a fost rezumată de autorul Cazaniei I după cum urmează:

„Și cu intratul smerit, șezând pe asinul, învață-ne pre aceste lucrure:

Dentâi, zice Ioan Zlatoust c-au învățat pre noi să urâm cinstea și slava ceștii lumi.

Adoara, cu intratul lui șezând pe asinul <au> dat ucenicilor lui vreo veselie și bucurie, unde cu toată cinstea petrec pre el năroadele.

A treia oara, arătat-au jidovilor că nu fuge el denaintea morții, nici se teame de ea.

A patra oara, unde-au șezut spre asin, – că asinul au semnat ruda jidovilor –, șezu și pre mânzul neînvățat, că acel mânz au semnat ruda păgânilor și limbilor a toate. Că Hristos au venit ș-au intrat în Ierusalim să moară și drept jidovii, și drept păgânii carei priimesc și cred în el că e blagoslovit (TÂLCUL EV., f. 202^v-203^r).

1) *Au învățat pre noi să urâm cinstea și slava ceștii lumi*

Primul aspect („c-au învățat pre noi să urâm cinstea și slava ceștii lumi”) se regăsește la MUSCULUS sub forma unei explicații mai ample: „În primul rând, fiindcă voia ca viața noastră să o deprindă cu această pildă de modestie. Adică, să învățăm disprețul pentru slava lumească, văzând că Domnul cerului și al pământului și regele regilor își inaugurează împărăția cu atâta modestie și supunere. Totuși, modestia ne este prescrisă nu doar prin această faptă, ci prin exemplul întregii vieți a lui Hristos”¹². Deși în textul latinesc al lui Ioan Hrisostomul nu întâlnim termenul *modestia*, folosit în mod repetat de Musculus, predicatorul răsăritean consideră că Hristos a ales să intre în Ierusalim călare pe un asin „ca să ne învețe un mod ascetic”¹³ de a trăi și ca să ne ofere și să afirme precepte de viață prin pilde” (*ut uiuendi philosophia nos erudiret (...) et uiuendi praecepta exemplis praebebat et affirmabat*). Prin exemplul său, Hristos ne oferă reguli, ca să nu căutăm mai mult decât cere strictul necesar (*Regulas enim nobis*

¹¹ Musculus 1544, p. 479: „Secunda pars, quare asinorum ministerio in urbem uehi uoluerit Dominus”.

¹² Musculus 1544, p. 479: „Primum eam rationem, quod uoluerit uitam nostram hoc modestiae exemplo instruere. Videlicet, un disceremus mundanae gloriae contemptum, uidentes Dominum coeli ac terrae regemque regum tanta modestia et submissione auspicari regnum suum. Verum ista modestia non hoc tantum facto, sed uniuersae uitae Christi exemplo nobis praescripta est”.

¹³ Gr. φιλοσοφία, care la Ioan Hrisostomul se suprapune frecvent peste noțiuni precum „virtute”, „cumpătare” și „autocontrol”. Pentru exemple, vezi Lampe 1961, *ad loc.* B.4.a-b., p. 1482. Pentru o versiune românească a predicii 66, vezi Fecioru 1994.

praebet, ne maiora quam necessarius usus exigat, requiramus)¹⁴. După o lungă listă de exemple care arată felul modest în care s-a născut și a trăit Isus, Ioan Hrisostomul conchide că Hristos ne-a învățat moderația inclusiv în manifestarea jalei. Atunci când a fost nevoie, a vărsat și el lacrimi, stabilind hotare în toate, ca să nu fim în neștiință cu privire la cât de mult trebuie să mergem¹⁵.

2) *«Au» dat ucenicilor lui vreo veselie și bucurie*

Potrivit celui de-al doilea element din Omilia 50, „cu întratul lui șezând pre asinul «au» dat ucenicilor lui vreo veselie și bucurie, unde cu toată cinstea petrec pe el năroadele”. Această idee are corespondent inexact în al doilea punct din explicația formulată de Musculus: „Apoi, fiindcă voia să le dea ucenicilor săi o anumită mângâiere în vederea morții sale iminente” (*Deinde quod et discipulis suis uoluerit qualecunque solamen dare futurae suae mortis*). Diferența dintre TÂLCUL EV. și MUSCULUS este notabilă: în vreme ce reformatorul aduce în prim plan ideea de „mângâiere” (*solamen*), autorul român introduce o temă diferită: Hristos vrea să le dea ucenicilor „veselie și bucurie”. Latinescul *solamen*, folosit de Musculus, provine chiar din secțiunea latinească în care Hrisostom adaugă un nou element pentru a răspunde la întrebarea de ce a venit Hristos în Ierusalim pe un asin: *Partim ut discipuli haec maxime solamen mortis eius haberent, cum uiderent in nullo inuitum posse uiolari* „în parte, pentru ca ucenicii să aibă în aceasta o mare mângâiere pentru moartea lui, văzând că [Hristos] nu poate fi vătămat nicidecum fără voia sa”¹⁶.

3) *Arătat-au jidovilor că nu fuge el denaintea morții*

A treia explicație din TÂLCUL EV. are următorul conținut: „A treia oara, arătat-au jidovilor că nu fuge el denaintea morții, nici se teame de ea”. Explicația dată de Musculus conține nu doar ideea că Isus nu se teme de moarte, ci și precizarea că el stârnește reacția ostilă a inamicilor săi. De fapt, în viziunea lui Musculus lanțul cauzalității este mai complex: Isus își provoacă moartea prin faptul că provoacă indignarea iudeilor: *Tertio, quod ita illi uisum sit Iudaeorum*

¹⁴ Textul grec (PG 58, col. 627-628): Ἐμοὶ δὲ οὐ διὰ τοῦτο δοκεῖ μόνον ἐπὶ τὸν ὄνον καθίσει, ἀλλὰ καὶ μέτρον ἡμῖν φιλοσοφίας παρέχων. Οὐ γὰρ δὴ μόνον προφητείας ἐπλήρου, οὐδὲ δόγματα ἐφύτευε τὰ τῆς ἀληθείας, ἀλλὰ καὶ τὸν βίον ἡμῖν διώρθου δι' αὐτῶν τούτων, πανταχοῦ κανόνας ἡμῖν τιθεὶς τῆς ἀναγκαίας χρείας, καὶ διὰ πάντων τὴν ζωὴν κατορθῶν τὴν ἡμετέραν. „Socotesc că nu doar din acest motiv a șezut pe asin, ci și ca să ne dea un etalon de cumpătare. Pe lângă faptul că împlinea profeția și sădea învățăturile adevărului, mai și îndrepta viața noastră prin chiar aceste lucruri, așezând pentru noi pretutindeni reguli cu privire la cele de strictă necesitate, pentru ca prin toate să îmbunătățească viața noastră”.

¹⁵ Chrysostomus 1530, p. 373B: „Sic mediocritatem in moerendo nos docens, quando res postulabat, lachrymas effudit, terminos nobis in omni re constituens, ut quousque progrediendum esset, non ignoremus”.

¹⁶ Textul grec (PG 58, col. 629): Ταῦτα δὲ αὐτὸς ἐποίει (...) ὁμοῦ δὲ καὶ τοὺς μαθητὰς παραμυθούμενος λυπούμενους διὰ τὸν θάνατον, καὶ δεικνὺς ὅτι ταῦτα πάντα πάσχει ἐκόν. „Făcea acestea (...) pe de altă parte și ca să-i mângâie pe ucenici, care erau întristați din pricina morții, și ca să arate că suferă toate acestea de bunăvoie”.

contra se excitare inuidiam, et ostendere mortem se tam non expauescere, ut illam etiam non dubitet contra se prouocare. „În al treilea rând, i s-a părut nimerit să stârnească astfel indignarea iudeilor împotriva lui și să arate că nu-i era defel frică de moarte, încât nici nu ezita să o stârnească împotriva lui însuși”.

În comentariul lui Ioan Hrisostomul, această idee se regăsește la începutul secțiunii despre intrarea triumfală a lui Isus în Ierusalim. Pornind de la observația că Hristos mai fusese cu alte ocazii la Ierusalim, autorul se întreabă de ce abia acum alege Mântuitorul să intre cu alai. Motivele, spune Hrisostom (în traducerea „expandată” făcută de Gheorghe din Trapezunt), sunt mai multe: la început, Isus nu era foarte cunoscut, iar timpul pătimirii sale încă nu sosise, deci putea umbla printre oameni fără să fie cunoscut. Dacă atunci s-ar fi arătat prin minuni, iudeii ar fi avut o mai mare izbucnire de mânie. Acum însă, fiindcă își dovedise puterea prin multe semne, iar crucea era chiar la ușă, s-a făcut cunoscut în chip mult mai vădit și a părut să facă totul cu o autoritate și mai mare, dar tocmai prin acestea vrăjmașii săi au suferit și mai mult țepușele invidiei¹⁷. Termenul-cheie care leagă versiunea latinească a omiliei lui Ioan Hrisostomul de interpretarea lui Musculus este *inuidia*, care în context ar trebui redat prin „indignare” sau „mânie”¹⁸ (nu „invidie”), întrucât traduce gr. ὀργή.

4) *Asinul au semnat ruda jidovilor (...) acel mânz au semnat ruda păgânilor*

Al patrulea element al explicației din Omilia 50 se concentrează asupra celor două animale care figurează în episodul intrării triumfale și cărora autorul le atribuie următorul înțeles: asinul îi simbolizează pe evrei („asinul au semnat ruda jidovilor”¹⁹), iar mânzul pe neevrei („acel mânz au semnat ruda păgânilor și limbilor a toate”). Aceasta înseamnă că Hristos a intrat în Ierusalim ca să moară atât pentru iudei, cât și pentru păgâni. Explicația din TÂLCUL EV. este o variantă simplificată a alegoriei din MUSCULUS, care vede în cele două animale „prefigurarea sau simbolizarea viitoarei chemări deopotrivă a neamurilor și a israeliților la împărăția lui Dumnezeu, prin apostoli”. Întrucât legea a fost

¹⁷ Chrysostomus 1530, p. 373A: „In dispensationis exordio, cum neque ipse ita clarus esset, nec passionis tempus appropinquaret, indifferenter cum illis uersabatur, occultans seipsum. Nam nec ipse mirabiliter patefaciendo se uisus esset, et illi maiore inuidiae incendio flagrassent: nunc autem cum uirtutis suae multis signis periculum fecerat, et crux in ianuis adesset, clarius seipsum reuelat, et cum maiore, ac congruente omnia facere autoritate uidetur, sed propter haec maioribus inuidiae stimulis tabescebant”. Textul grec (PG 58, col. 627): Καίτοι πολλάκις ἐπέβη τῶν Ἱεροσολύμων πρότερον, ἀλλ' οὐδέποτε μετὰ τοσαύτης περιφανείας. Τί οὖν τὸ αἴτιον; Προοίμια ἦν τότε τῆς οἰκονομίας· καὶ οὔτε αὐτὸς σφόδρα κατάδηλος ἦν, οὔτε ὁ καιρὸς τοῦ παθεῖν ἐγγύς· διόπερ ἀδιαφορότερον αὐτοῖς ἀνεμίγνυτο, καὶ μᾶλλον κρύπτων ἑαυτόν. Οὔτε γὰρ ἂν ἐθαυμάσθη φαινόμενος οὕτω, καὶ εἰς μείζονα ἂν αὐτοῦ ἐξήγαγεν ὀργήν. Ἐπειδὴ δὲ καὶ τῆς αὐτοῦ δυνάμεως πείραν ἔδωκεν ἱκανῆν, καὶ ὁ σταυρὸς ἐπὶ θύραις ἦν, μείζονως ἐκλάμπει λοιπὸν, καὶ μετὰ πλείονος ἅπαντα πράττει περιφανείας τὰ μέλλοντα αὐτοῦ ἐκκαίειν.

¹⁸ Glare 1982, p. 959.

¹⁹ Folosirea verbului „a semna” cu înțelesul de „a simboliza”, „a prefigura” se întâlnește și în Omilia 60: „Că el poate da aceia ce tăietura-împrejur au semnat ș-au pilduit” (f. 216’).

considerată un jug²⁰, asina este corespondentul simbolic al poporului evreu „obișnuit cu și legat de povara legii”, în vreme ce mânzul, care „nu este îmblânzit și legat, ci rătăcitor și liber de povara legii”, simbolizează poporul neamurilor. Musculus completează alegoria cu o precizare despre cei doi ucenici, în care vede o prefigurare a oficiului apostolic. Faptul că sunt doi la număr anunță dubla misiune apostolică, anume faptul că ea îi vizează atât pe cei circumciși, cât și pe cei necircumciși (cf. Gal. 2:7)²¹.

În Omilia 66 a lui Ioan Hrisostomul, alegoria este menționată în două locuri. Atunci când analizează împlinirea textului din Zaharia, predicatorul afirmă că profetia comportă două aspecte: o parte verbală și una gestuală. Partea verbală se referă la predicția propriu-zisă făcută de profet (anunțul privind sosirea unui rege călare pe un măgăruș), iar partea gestuală cuprinde tocmai șederea lui Isus pe măgar, acțiune care simbolizează chemarea neamurilor necurate (*immundarum uocationem gentium*). Ioan Hrisostomul va relua tema într-un pasaj alegoric mai amplu, dedicat semnificației asinei, respectiv a mânzului. Hristos a intrat călare în cetate pentru a anunța evenimentele viitoare prin intermediul unor acțiuni simbolice. Poporul cel nou (*i.e.* biserica), care altădată era necurat, este simbolizat prin mînz și, în virtutea faptului că Isus șade pe el, devine curat²². Cu o imagine preluată de la Apostolul Pavel, Ioan Hrisostomul afirmă că acceptarea de către neamuri a mesajului lui Isus a stârnit zelul evreilor, ceea ce se vede în faptul că măgărița vine în urma mânzului²³. Predicatorul subliniază și îmblânzirea bruscă a

²⁰ Deși Musculus nu dă nicio referință biblică în acest caz, putem presupune că în spatele metaforei „Lege – jug” se află Fap. 15:10 și Gal. 5:1.

²¹ Musculus 1544, p. 479: „Quarto loco, quidam assignat pro facti huius ratione figuram ac typum uocationis gentium pariter et Israelitarum ad regnum Dei futurae per Apostolos. Utpote quod per asinam subiugalem populus Israel legis oneri assuetus et alligatus, expressus sit per pullum adhuc indomitum: non alligatum sed uagum, à sarcina legis liberum, gentium populus: per duorum discipulorum missionem, munus Apostolicum: et numerum binarium ministri circumcisionis et praeputii, per hoc, quod ambo asini ad Christum ducti sunt, quod ambae gentes in Christo fuerint uiuendae.” „În al patrulea rând, unii atribuie ca temei al acestui fapt prefigurarea sau simbolizarea viitoarei chemări deopotrivă a neamurilor și a israeliților la împărăția lui Dumnezeu, prin apostoli. Astfel, asina de sub jug simbolizează poporul Israel, obișnuit cu și legat de povara legii, iar mînzul încă neîmblânzit, nelegat și rătăcitor, liber de sarcina legii, simbolizează poporul neamurilor; trimiterea celor doi ucenici simbolizează oficiul apostolic, iar numărul doi îi simbolizează pe slujitorii trimiși la cei circumciși, respectiv cei necircumciși, căci ambii asini sunt duși la Hristos”.

²² Chrysostomus 1530, p. 373B: „Haec faciebat, ut, quemadmodum diximus, figuris uentura significaret. Etiam enim hic et nouus populus olim immundus per pullum significatur, qui postquam in eo Iesus quieuit, ab omni sorde liberatus, mundus effectus est”.

²³ PG 58, col. 628: Ἐπειδὴ δὲ καὶ ἡ ἡμετέρα εὐδοκίμησις ἐκείνους παρεζήλωσε, διὰ τοῦτο φαίνεται ἡ ὄνος ἀκολουθοῦσα τῷ πάλῳ. Μετὰ γὰρ τὸ καθίσαι τὸν Χριστὸν ἐπὶ τὰ ἔθνη, τότε ἤξουσι κάκεινοι παραζήλοῦντες. Καὶ τοῦτο δηλῶν ὁ Παῦλος ἔλεγεν· Ὅτι πάρωσις ἀπὸ μέρους τῷ Ἰσραὴλ γέγονεν, ἄχρις οὗ τὸ πλήρωμα τῶν ἐθνῶν εισέλθῃ καὶ οὕτω πᾶς Ἰσραὴλ σωθήσεται. „Și pentru că învrednicirea noastră i-a stârnit la gelozie pe iudei, de aceea asina este arătată mergând în spatele mânzului. Și când Hristos va fi șezut peste neamuri, atunci vor veni și ei, plini de gelozie. Ca să

mânzului: deși nu mai fusese încălecat și nu era obișnuit cu frâul, animalul nu opune rezistență, ci merge în liniște, ca și când era deprins să asculte. Această schimbare simbolizează ascultarea neamurilor și schimbarea neașteptată pe care o aduce împlinirea poruncii „dezlegați-l și aduceți-l la mine”. Astfel, ceea ce este dezordonat este pus în ordine, iar ceea ce este necurat devine curat²⁴.

Predica lui Ioan Hrisostomul și comentariul lui Musculus comunică la nivel verbal, grație termenilor *figura*, *uocatio*, *indomitus*, care se regăsesc în ambele texte. Totuși Musculus conține și idei care nu se regăsesc în predica hrisostomică, precum referirea repetată la „povara legii”.

Autorul Omiliei 50 (TĂLCUL EV.) prelucrează în manieră personală a patra idee din MUSCULUS și afirmă că Isus a șezut atât pe asin, cât și pe „mânzul neînvățat” (cf. *pullum indomitum* din MUSCULUS)²⁵. Această afirmație indică faptul că autorul încearcă să armonizeze diferențele dintre Evanghelia după Matei și celelalte evanghelii în absența cunoașterii detaliate a textului biblic. Matei este singurul dintre evangheliști potrivit căruia Isus le spune ucenicilor că vor găsi „o măgăriță legată și un mânz împreună cu ea” (ὄνον δεδεμένην καὶ πῶλον μετ’ αὐτῆς, Mat. 21:2)²⁶. Conținutul mateian al poruncii este strâns legat de forma citatului profetic din Zah. 9:9, potrivit căruia regele vine călare „pe măgăriță și pe măgăruș, mânzul celei de sub jug” (ἐπιβεβηκὼς ἐπὶ ὄνον καὶ ἐπὶ πῶλον υἱὸν ὑποζυγίου, Mat. 21:5). Faptul că evanghelistul Matei introduce în narațiune două animale face posibilă dubla alegorie pe care o găsim la diverși scriitori patristici (între care și Ioan Hrisostomul), conform căreia măgărița și mânzul îi reprezintă pe evrei, respectiv neevrei²⁷. Atent la detaliile din textul biblic, Musculus comentează pericopa intrării lui Isus în Ierusalim din perspectiva Evangheliei

---

arate acest lucru zicea Pavel: «O împietrire parțială a venit peste Israel, până la plinătatea întoarcerii neamurilor. Și astfel, tot Israelul va fi mântuit»²⁸. Ioan Hrisostomul preia verbul παραζηλώω din Rom. 10:19; 11:11, 14. „Împietrirea lui Israel” este menționată de Pavel în Rom. 11:25.

²⁴ Chrysostomus 1530, p. 374C: „Tu uero subitam pulli domationem admirare, quomodo dum esset indomitus, et freni omnino expers non resiliit, nec reluctatus est, sed quiete quasi assuetus ferebar. Gentium enim obedientia hinc significatur, et repentina in meliorem uitam mutatio: quae omnia illis uerbis facta sunt: Soluentes adducite mihi: ita inordinata in ordinem, et immunda ad mundiciem redacta sunt”.

²⁵ Omilia corespunzătoare din CAZANIA II (p. 106) conține doar interpretarea alegorică privitoare la mânz: „Era și semn aceluși mânzișor de asin, ce vrea să șază Domnul spr-insul, că necurat iaste în leage dobitocul asin. Semnul ce iaste acesta, iaste nărodul păgân, limbile, ce spr-insul șade cuvântul lu Dumnezeu Isus, să pleace neplecații și nesocotiții, ca asinii (ce se zice, acești oameni noi)”. Toposul se regăsește și în CAZ.GOV., p. 298: „Punerea veșmintelor și șederea lui Hristos pre mâșcoiu neînvățat semna taina spăseniei noastre, că șezu Hristos, Împăratul Slavei de veaci, ca pre un mânz neprins, spre ceale năroade sălbatece, spre carele nu șezuse o știință ca aceea mai nainte, ca să cunoască cu ea pre adevăratul Dumnezeu, făcătorul său”.

²⁶ TETRAEV. obscurizează genul feminin al primului animal: „Duceți-vă în ce oraș ce vă e înainte și acia veți afla asinu legat și mânzișor cu nusul și-l dezlegați de mi-l aduceți” (Mat. 21:2).

²⁷ Pentru o sinteză a chestiunii, vezi Conțac 2013, p. 181-205. În sec. VI alegoria este prezentă și la Sever al Antiohiei. Vezi PO 37, p. 46-49.

după Matei. Spre deosebire de Ioan Hrisostomul și de Musculus, autorul *Cazaniei I* se regăsește într-o situație paradoxală: el încearcă explicarea unei pericope ioanice cu ajutorul unui comentariu care lămurește o pericopă mateiană. Această dificultate hermeneutică pare să fi trecut neobservată de predicatorul român, căci altminteri el s-ar fi simțit obligat să precizeze că între Matei și Ioan există câteva diferențe importante.

În secțiunea parenetică de la finalul predicii („îmblați și noi, creștinilor, să meargem în timpinatul lui Isus, împăratul a toți creștinilor...”), autorul glosează termenul „Osanna”, care este adaptarea în greacă (ὡσαννά) a secvenței ebr. *hoši^{ʿā}h nnā^ʿ* (= aram. *hoṣa^ʿ nnā^ʿ*)²⁸. Din greacă termenul a trecut apoi în Vulgata și în toate versiunile timpurii ale Bibliei. Conform înțelegerii predicatorului român, termenul înseamnă „dă năroc”. Putem explica această glosare (incorectă!) dacă ținem cont de secțiunea în care Musculus explică originea termenului „Osanna”: „Acel *Hosanna* și textul «Bindecuvântat cel ce vine în numele Domnului» provin din Psalmul în care adevărul ebraic spune astfel: *Ana domini* (recte *Domine*) *salua obsecro, ana Domine da successum obsecro: benedictus qui uenit in nomine Domini*”²⁹. Musculus îi dă cititorului o idee despre structura textului ebraic din Ps. 118:25, în care găsim următoarea secvență: *ʿonnā^ʿ YHWH hoši^{ʿā}h nnā^ʿ / ʿānnā^ʿ YHWH haṭliḥā^h nnā^ʿ*. Primei secvențe ebraice (*hoši^{ʿā}h nnā^ʿ*) îi corespunde, în textul lui Musculus, *salua obsecro*, iar celei de a doua secvențe (*haṭliḥā^h nnā^ʿ*) îi corespunde secvența *da successum obsecro*. Neavând capacitatea de a pune în relație textul ebraic și versiunea latinească a lui Musculus, cărturarul român va fi presupus că *Hosanna* înseamnă *da succesum*, pe care l-a adaptat în românește prin „dă năroc”³⁰. Prin comparație, a doua *Cazanie* coresiană conține explicația corectă a termenului, în omilia corespunzătoare: „Iară osanna, ca o cântare aduseră lui, în loc am de «spăsește-ne»” (CAZANIA II, p. 104).

Concluzii

Cercetarea de față confirmă studiul în care am demonstrat că autorul *Cazaniei I* folosește *Comentariul la Matei* al lui Wolfgang Musculus nu doar

²⁸ BDAG, s.u. ὡσαννά. Pentru utilizarea expresiei în NT și în iudaismul rabinic, vezi *TDNT*, vol. 9, p. 682.

²⁹ Musculus 1544, p. 480: „Nam illud Hosanna, et: Benedictus qui uenit in nomine Domini, sumptum est ex Psalmo, ubi sic Hebraica ueritas habet. Ana domini salua obsecro, ana Domine da successum obsecro: benedictus qui uenit in nomine Domini.” VULG. conține o redare diferită: „o Domine saluum fac // o Domine prosperare // benedictus qui venturus est in nomine Domini” (Ps. 117:25-26 iuxta LXX); „obsecro Domine salva obsecro // obsecro Domine prosperare obsecro // benedictus qui uenit in nomine Domini”.

³⁰ Autorul mai folosește termenul „năroc” în Omilia 6: „Numai păcatul nu se face cu voia lui Dumnezeu, alalte toate, au cu năroc, au fără năroc, cu știrea și îndereptătura lui Dumnezeu” (f. 30^v). „Că oamenii în bine și în năroc bun sânt leaneși a chema numele Domnului și a ceare darurile lui” (f. 34^r).

pentru a extrage observații de natură exegetică sau pastorală, ci și pentru a prelua citate sau idei din opera exegetică a lui Ioan Gură de Aur. În stadiul prezent al cercetării știm că, prin intermediul lui Musculus, autorul anonim al TÂLCULUI EV. a preluat informații din două omilii ale lui Ioan Hrisostomul: Omilia 29 și Omilia 66. Dacă în Omilia 14 reflecțiile lui Ioan Hrisostomul sunt citate în scop polemic, pentru a combate liturgiile pentru morți, în Omilia 50 (din Duminica Floriilor), exegeza părintelui răsăritean este folosită preponderent în scop pastoral.

Wolfgang Musculus era familiarizat atât cu omiliile autentice ale lui Ioan Gură de Aur, cât și cu așa-numita *Opus Imperfectum*, despre care se știa încă din 1525 că diferă ca stil și conținut de omiliile autentice, dar recurge la ambele lucrări, în funcție de scopul pe care îl urmărește. În secțiunea privitoare la intrarea lui Isus în Ierusalim teologul reformat folosește atât *Opus Imperfectum*, cât și Omilia 66, în care Ioan Hrisostomul comentează intrarea Domnului în Ierusalim. Din interpretarea hrisostomică a evenimentului Musculus extrage patru idei pe care le reformulează în manieră proprie, păstrând anumite elemente din vocabularul textului-sursă. Ordinea ideilor extrase de Musculus nu respectă evoluția firului argumentativ din Omilia 66 a lui Ioan Hrisostomul, fiindcă teologul reformat are propria sa grilă hermeneutică.

Prima temă din listă este virtutea modestiei, al cărei suprem exemplu rămâne Isus Hristos. A doua idee se concentrează asupra ucenicilor, care au nevoie de mângâiere, în perspectiva morții iminente a Învățătorului lor. Al treilea element vizează dinamica relației dintre Isus și iudei, iar al patrulea element explorează implicațiile alegorice ale prezenței celor două animale aduse la Isus. Aceste patru teme sunt reluate, în formă concisă, în Omilia 50 din TÂLCUL EV. Nu putem spune cu certitudine nici în acest caz dacă autorul român a avut acces direct la textul latinesc al lui Musculus sau dacă a preluat informațiile dintr-o sursă intermediară (de limbă maghiară).

Abrevieri bibliografice

- BDAG – Frederick William Danker (ed.), *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, Chicago, 2000
- Berardino 2014 – Angelo di Berardino (ed.), *Encyclopedia of Ancient Christianity*, Downers Grove, 2014
- CAZ.GOV. – *Evanghelie învățătoare (Govora, 1642)*, ediție, studiu introductiv, note și glosar de Alin-Mihai Gherman, București, 2011
- CAZANIA II – *Carte cu învățătură (1581)*, publicată de Sextil Pușcariu și Alexie Procopovici, vol. 1, Textul, București, 1914
- CCSL – Corpus Christianorum. Series Latina
- Chrysostomus 1530 – *Tertius Tomus Operum Divi Ioannis Chrysostomi Archiepiscopi Constantinopolitani, in quo Homiliae in Matthaem et Ioannem: praeterea commentarii digni lectu in Matthaem incerto autore*, Basel, Froben, 1530
- Coțac 2013 – Emanuel Coțac, "The Reception of Zechariah 9:9 in the New Testament and in the Early Church", în *Sacra Scripta. Journal of the Centre for Biblical Studies*, vol. 11.2, 2013, p. 181-205
- Fecioru 1994 – Sfântul Ioan Gură de Aur, *Scrieri. Partea a treia: Omilii la Matei*, trad. D. Fecioru, București, 1994
- Glare 1982 – P. G. W. Glare (ed.), *Oxford Latin Dictionary*, Oxford, 1982
- Kantorowicz 1957 – E. H. Kantorowicz, *The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology*, Princeton, 1957
- Kennerley 2022 – Sam Kennerley, *The Reception of John Chrysostom in Early Modern Europe: Translating and Reading a Greek Church Father from 1417 To 1624*, Berlin, 2022
- Lampe 1961 – G. W. H. Lampe (ed.), *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford, 1961
- Musculus 1544 – *In Evang Matthaem commentarii tribvs tomis digesti (...) per Vuoligangum Musculum Dusanum*, Basileae, 1544
- NT EDCR – *Noul Testament. Ediția Dumitru Cornilescu revizuită*, București, 2019
- Opus Imperfectum* 1530 – *Eruditi Commentarii in Euangelium Matthaei, incerto Autore, în Tertius Tomus Operum Divi Ioannis Chrysostomi Archiepiscopi Constantinopolitani, in quo Homiliae Matthaem et Ioannem: praeterea commentarii digni lectu in Matthaem incerto autore*, Basel, Froben, 1530, p. 474-752
- Opus Imperfectum* 1988 – *Opus Imperfectum in Matthaem*, ed. J. van Banning, (CCSL 87B), Turnhout, 1988
- PO 37 – *Patrologia Orientalis*, vol. 37: *Les Homiliae Cathedrales de Sévère d'Antioche, traduction syriaque de Jacques d'Édesse, Homélie XVIII à XXV*, éditées et traduites en français par M. Brière et F. Graffin, Turnhout, 1975
- TĂLCUL EV. – *Tălcul Evangheliilor și Molitevnice rumânesc*, ed. V. Drimba, București, 1998
- TDNT – Gerhard Kittel și Gerhard Friedrich (ed.); Geoffrey W. Bromiley (trad.), *Theological Dictionary of the New Testament*, 10 volume, Grand Rapids, Eerdmans, 1964–1999
- TETRAEV. – *Tetraevanghelul tipărit de Coresi, Brașov, 1560–1561*, ed. Florica Dimitrescu, București, 1963
- VULG. – *Biblia Sacra Vulgata: Iuxta Vulgatam Versionem*, ed. Roger Gryson, Stuttgart, 1994